

Розділ III. ПСИХОТЕХНОЛОГІЇ РОЗВИТКУ ДУХОВНОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

©2012 р.

О. Є. Блинова (м. Херсон)

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ СТУДЕНТІВ РІЗНИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

При розгляді етнонаціональної структури українського суспільства (розуміючи під українським суспільством громадян української держави і тих, хто проживає на її території, не маючи українського громадянства) слід зауважити, по-перше, на наявності українського етносу, який на даній території створив державу – Україну і є в ній домінуючим, або титульним, по-друге, врахувати той факт, що у процесі державотворення брали участь не лише українці, а й ті громадяни України, які не є українцями за етнічним походженням; ця частка населення є поліетнічною. Якщо етнографи націю вивчають як неполітизовану етнічність, історики – як політичну історію народів, культурологи – як неповторне особливе в світовій культурі, філософи – як проблему співвідношення людини-індивідуальності – людства, соціологи – як макрогрупу, то психологи – як специфіку психіки, ментальності (В.П. Бех, М.Й. Боришевський, В.О. Васютинський, В.Б. Євтух, М.І. Обушний; Л.Е. Орбан-Лембрик, М.І. Пірен) [1; 2; 3; 5; 6; 7; 8].

Етнічні спільноти займають важливе місце серед багатьох соціальних категорій – соціальних класів, професій, соціальних ролей, релігійної приналежності, політичних вподобань і т.ін. «Було б перебільшенням вважати, що у житті людини питання, пов'язані з належністю до етнічної спільноти є центральними. Для більшості людей більш важливими виявляються проблеми повсякденного життя – робота, зарплата, виховання дітей, проведення вільного часу. Але не слід ігнорувати і психологічні проблеми, пов'язані із груповим членством. В житті людини – і цілої спільноти – можливі ситуації, коли відповідь на просте питання «Хто Я?» («Хто Ми?») стає суттєвою проблемою» [10, 114].

Етнічна ідентичність – це, перш за все, результат когнітивно-емоційного процесу усвідомлення себе представником етносу, певна міра ототожнення себе з ним і відділення від інших етносів. Це розуміння запропонував Г.Г. Шпет, що розглядав етнічну ідентичність як переживання своєї totoжності з однією етнічною спільнотою і відділення від інших [11]. На думку Г.У. Солдатової, особливістю етнічної ідентичності є міфологічність, оскільки «її головна опора – ідея або міф про загальну культуру, походження, історію» [9, 48].

В структурі етнічної ідентичності, як і в структурі інших видів ідентичності, виокремлюють когнітивний компонент (знання, уявлення про особливості власної групи і усвідомлення себе її членом на основі етнодиференціюючих ознак) емоційний (оцінка якостей власної групи, відношення до членства в ній, значущість цього членства), поведінковий компонент, розуміючи його як реальний механізм не тільки усвідомлення, але й виявлення себе в якості члена певної етнічної групи, «побудову системи відносин і дій в різних етноконтактних ситуаціях» [4].

При формуванні етнічної ідентичності людини може спиратися на громадянську ідентичність. Або зараховувати себе до широких національних спільнот – європейців, громадян світу, тобто декларувати космополітичну ідентичність. Однак, як вказував ще Е. Еріксон, витіснення із структури соціальної ідентичності однієї із найважливіших складових частин – етнічної ідентичності – погрожує, з одного боку, втратою цілісності Я-образу, а з іншого боку – втратою зв'язків з будь-якою культурою, що проявляється у почутті «я – ніхто», невидимості, безіменності, безликоності [12].

Метою дослідження є з'ясування психологічних особливостей етнічної ідентифікації студентів різних регіонів України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Нами проведено емпіричне дослідження щодо вивчення особливостей етнічної ідентичності студентів різних регіонів України. Всього було опитано 469 осіб. Для опитування було обрано студентів денної форми навчання 3-5 курсів, тобто майбутніх фахівців, яким незабаром треба приймати рішення стосовно свого подальшого життєвого шляху і які складають високоосвічену еліту сучасної молоді України. У дослідженні взяли участь студенти Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (127 студентів), Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка (124 особи), Херсонського державного університету (120 осіб), Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (98 осіб).

Питання анкети стосувалися, зокрема, особливостей мови, якою спілкуються респонденти у різних ситуаціях взаємодії – в університеті під час навчання, у суспільних місцях, у родині, з друзями, тобто нами обрано як ситуації офіційних відносин, так і суто неформальні стосунки.

Крім того, нами був використаний фрагмент методу вільного опису – студентам пропонувалось надати 5 характеристик-асоціацій стосовно поняття «українці» – якщо всі п'ять характеристик є позитивними, це свідчить про позитивну етнічну ідентичність, позитивний етнічний автостереотип. Число негативних характеристик також надає можливість кількісної оцінки. Для дослідження особливостей самокатегоризації (зокрема, для нас цікавим був ранг етнічної належності) був використаний модифікований варіант тесту Куна-Макпартленда «Хто Я?».

Етнічна толерантність визначалась за допомогою шкали соціальної дистанції Е. Богардуса, адаптованої Н.В. Паніною. На думку Н.В. Паніної, якщо в якості категорії оцінювання запропонувати «українців», то така оцінка за шкалою соціальної дистанції значною мірою може розглядатися як показник української ідентичності: чим нижчим є показник соціальної дистанції, тим вищим є ступінь української етнічної ідентичності.

За результатами анкетування відсотковий розподіл вибору мови спілкування студентами університетів різних регіонів України переконливо підтвердив, по-перше, існуючу двомовність респондентів, по-друге, відомий розподіл по регіонах – студенти західного регіону (Івано-Франківськ) майже стовідсотково надають перевагу українській мові в усіх запропонованих ситуаціях спілкування; близько 90% студентів східного регіону (Харків) надають перевагу російській мові

спілкування як у неформальних, так і в офіційних ситуаціях; більше половини студентів північного (Суми) та південного (Херсон) регіонів частіше за все обирають варіант «рівною мірою українською і російською мовами». Цей відсоток є дещо вищим у сумських студентів, коли йдеться про спілкування у родині – 63,7% проти 33,4% ($F_{\text{емп.}} = 4,63$; ($p \leq 0,01$), або у колі друзів – 62,1% проти 43,3% ($F_{\text{емп.}} = 2,94$; ($p \leq 0,01$), або у суспільних місцях – 40,3% проти 28,3% ($F_{\text{емп.}} = 1,98$; ($p \leq 0,05$). Коли ми говоримо про навчальний процес, тобто про спілкування під час навчання в університеті, цей відсоток є високим та майже рівним у молоді університету міста Суми та університету міста Херсона (82,5% та 79,0% відповідно), тобто державна мова у навчальному процесі університетів всіх регіонів України знаходить належне використання. Слід зауважити, що використання української мови не є значущою етнодиференціюючою ознакою – значна частина студентів вважає себе українцями та одночасно (особливо у неформальних ситуаціях спілкування) віддає перевагу російській мові.

Свою належність до української нації студенти визначають не «по крові», а за громадянством країни. Серед тих студентів південного та східного регіонів, які відмітили свою національність «українець» 74,2% обирають мовою неформального спілкування російську, та ще 12,6% застосовують українську і російську мови рівною мірою.

Актуальність етнічності за методикою Куна-Макпартленда «Хто Я?» визначалася нами у двох варіантах. По-перше, як значущість цієї категорії для респондентів, тобто нами використовувався принцип «інтраіндивідуального» порівняння категорій – етнічна належність аналізується з точки зору її наявності-відсутності у респондентів, частоти, з якою вона спостерігається, місця в ланці інших категорій. По-друге, ми вважаємо важливим провести аналіз «інтергрупових» інтерпретацій, тобто порівняльний аналіз цієї категорії у різних досліджуваних нами груп студентів. Для отримання показника середнього рангу «етнічності» у переліку інших категорій самовизначення ми використали «зворотну» (дзеркальну) шкалу, тобто чим ближче була категорія, що позначає «етнічність», до початку ряду, тим вищим є ранг (наприклад, якщо респондент на першому місці вказував – «українець», то така відповідь отримувала 10 балів, якщо на другому місці – 9 балів тощо).

За отриманими результатами ми спостерігаємо тенденцію зниження актуальності етнічної ідентичності у характеристиках самоопису студентів від західного до східного регіону по всіх параметрах: більше половини студентів західного та північного регіонів згадують таку характеристику як «українець» або «громадянин України» (58,8% та 56,2% відповідно), цей показник знижується у молоді Херсона до 41,7% та складає тільки третину студентів у Харкові ($F_{\text{емп.}} = 4,12$; ($p \leq 0,01$). Аналогічним чином простежується закономірність у зниженні рангу «етнічності». Він є вищим у студентів Івано-Франківська (5,0) та зменшується у студентів Харкова до 1,72. Також можна спостерігати зміну кількості позитивних характеристик типового «українця» – у студентів західного регіону та північного регіону вона є найвищою та складає 3,65 та 3,6 відповідно, у студентів південного регіону – 2,92; у молоді східного регіону України – 2,37.

Наступні питання мали на меті з'ясування того, чи не хотіли б респонденти жити в іншій країні або взагалі змінити свою етнічну належність (звісно, мова йдеться про уявну зміну): «Якщо б я не жив в Україні, я би хотів жити...», «Якщо б я не був українцем, я би хотів бути...», тобто ми припустили, що намір жити тільки в Україні або бути тільки українцем свідчить про сформований позитивний етнічний автостереотип і, тому, про позитивну етнічну ідентичність. Бажання жити в іншій країні (були запропоновані для вибору високорозвинені європейські країни, Росія, США, Японія), мабуть, говорить про незадоволеність рівнем та якістю життя в своїй державі, можливостями самореалізації, власними перспективами. Ще цікавим є декларування студентами бажаності статусу «громадянин світу» та частота появи висловлювання «немає значення до якої національності належить людина», що мабуть, свідчить про «штучний», ще не усвідомлений, незрілий космополітизм, і тому, змінену етнічну ідентичність.

Більша частина опитаних студентів (64,0%) з досить незначним розкидом результатів по регіонах, якщо була б така можливість, обрали б для проживання іншу економічно високорозвинену країну та ще кожен п'ятий респондент підкреслює важливість і бажаність соціальної та територіальної мобільності, можливості вільно пересуватися по країнах світу та вільно обирати для себе місце проживання. Проте, більш патріотично відносно своєї країни налаштовані студенти Івано-Франківська – 26,0% відмітили варіант відповіді «Я хотів би жити тільки в Україні», серед студентів півдня та сходу України підтримують таку думку тільки близько 8% опитаних ($F_{\text{емп.}} = 3,64$; ($p \leq 0,01$).

Аналогічна тенденція спостерігається, коли йдеться про вибір уявної етнічної належності: тільки 16,4% респондентів впевнено вказують «я хотів би бути тільки українцем», але різниця по регіонах є значною – третина студентів західного регіону підтримують таку думку (30,7%), далі цей показник поступово знижується та складає у харківчан тільки 8,2% ($F_{\text{емп.}} = 4,41$; ($p \leq 0,01$). Кількість студентів, які б, можливо, обрали іншу національність, є найнижчою у студентів Івано-Франківська (26,8%) та збільшується, досягаючи половини вибірки, у студентів Херсона та Харкова (54,2% та 54,1% відповідно) ($F_{\text{емп.}} = 4,2$; ($p \leq 0,01$). Ще близько 40% всієї вибірки вважає, що національна належність людини не має значення (результати по регіонах: Івано-Франківськ 42,5%, Суми 39,8%, Херсон 35,8%, Харків 37,7%).

Таким чином, аналізуючи різні параметри етнічної ідентичності студентів вибірки, можна дійти висновку, що актуальність етнічної ідентичності є вищою у студентів Івано-Франківська, оскільки ця група характеризується найбільшою частотою згадування цієї категорії при самокатегоризації, також у цієї групи вищим є показник значущості етнічної ідентичності, оскільки рангове місце «етнічності» у студентів заходу країни є вищим за студентів інших регіонів. Можливо, це пояснюється більшою етнічною однорідністю молоді західного регіону. Слід зазначити і більшу кількість позитивних характеристик «типового» українця, це свідчить про більш виражену позитивну етнічну ідентичність (враховуючи також обрану респондентами мову спілкування) студентів західного регіону, це узгоджується з бажанням студентів жити саме в Україні.

Для отримання показника етнічної толерантності студентів стосовно інших національностей нами використана модифікована шкала соціальної дистанції Е. Богардуса в адаптації Н.В. Паніної. На її думку, соціальна дистанція щодо представників яких-небудь національностей (незалежно від їх особистісних якостей) є прямою психологічною передумовою формування певного рівня національної толерантності / нетолерантності. Коли мова йдеться про національну толерантність,

передбачається безпосередній прояв тих чи інших висловлювань, почуттів, форм поведінки. Вимірювання відчуття соціальної дистанції у свідомості індивіда дозволяє виявити сховані інтенції до формування толерантного (або нетолерантного) ставлення до представників інших національностей. Числове значення надає підстави для визначення рівня національної толерантності: ідентичність – толерантність – відособленість – ізолюваність – ксенофобія.

Для оцінювання студентам було запропоновано визначитися стосовно п'яти національностей: українців, росіян, американців, фінів, в'єтнамців. Ставлення до «українців», на наш погляд, надає додаткову інформацію стосовно етнічної ідентичності респондентів, крім того, цікавим є порівняння цього показника в студентів різних українських вузів. Категорія «росіяни» є надзвичайно важливою для оцінки з погляду сьогоднішньої соціально-економічної ситуації в Україні, по-перше, це друга за своєю чисельністю етнічна група в Україні, тому відіграє важливу роль в економічному, соціальному, політичному житті країни, по-друге, значущими є перспективи розвитку російсько-українських відносин. Особливий інтерес до американців обумовлений провідною роллю США у світовій політиці; категорію «фіни» внесено нами в якості представників європейської високорозвиненої держави, стосовно якої сформувалося досить нейтральне ставлення з боку жителів різних регіонів України; «в'єтнамці» – це представники азійської країни, у той же час значна кількість в'єтнамців мешкає на території України, тому майже у всіх українців є підстави для формування власного уявлення (враження) щодо представників цієї держави.

Результати показали високий рівень національної ідентичності у студентів, які віднесли себе до «українців» і такий самий високий рівень відкритості (толерантності) до «українців» у студентів, які відмітили свою національність як «росіянин», «молдаванин», «поляк» та ін. Тобто цей показник у студентів різних регіонів України не виходить за межі національної ідентичності. Майже такі ж результати (тільки трохи більші показники соціальної дистанції) отримані нами при оцінюванні «росіян». «Це свідчить про достатньо високий рівень асиміляції та консолідації на основі української ідентичності як передумови формування громадянської нації, коли під нацією розуміється не стільки етнічна спільнота, скільки громадянська належність» (Н.В. Паніна).

Ставлення до «американців» та «фінів» перебуває у межах толерантності, більш високий рівень толерантності стосовно до «американців» (2,25), більш низький – до «фінів» (2,89). Нарешті ставлення до «в'єтнамців» перебуває на межі толерантності і відособленості – «не зовсім свої, не зовсім чужі» (3,65). Можна дійти висновку, що загальний рівень толерантності освіченої молоді України, майбутніх фахівців з вищою освітою є високим, що надає підстави очікувати високий рівень адаптованості в інших етнічних і культурних умовах.

Висновки. Підсумовуючи, слід зауважити, що серед студентів вищих навчальних закладів України спостерігається зниження значущості та актуальності етнічної ідентифікації у системі соціальної самокатегоризації людини, значна кількість опитаних вважає себе «людиною світу», підкреслюючи бажаність вільного вибору країни проживання.

Всі основні складові структури етнічної ідентичності мають тенденцію до змінювання в залежності від соціального та етнокультурного контексту, до основних чинників зміни етнічної ідентичності належать: поліетнічне середовище соціалізації, досвід міжетнічного спілкування, міра відмінності української культури та культурного середовища країни перебування мігранта, належність трудових мігрантів до групи меншості. В якості стратегії збереження позитивної етнічної ідентичності можливо застосування стратегій індивідуальної мобільності або соціальної креативності, тобто зміни критеріїв міжгрупового порівняння. Серед напрямів трансформації етнічної ідентичності мігрантів в інокультурному середовищі слід назвати: моноетнічну ідентичність, біетнічну ідентичність, маргінальну етнічну ідентичність, ідентифікацію з іншою етнічною групою. Також, мабуть, можливим є варіант слабкої, майже нульової, етнічної ідентичності, тобто підкреслювання суб'єктивної незначущості етнічної належності або віднесення себе до «космополітів».

Література

1. Бех В. П. Генезис соціального організму країни : [Монографія]. – 2-е вид., доп. – Запоріжжя : Просвіта, 2000. – 288 с.
2. Боришевський М. Й. Дорога до себе. Від основ суб'єктності до вершин духовності : [Монографія] / Мирослав Боришевський. – К. : Академвидав, 2010. – 416 с.
3. Васютинський В. О. Ціннісно-орієнтаційні площини сучасного суспільства / В. О. Васютинський // Проблеми загальної та педагогічної психології. – 2006. – Т.8. – Вип.6. – С. 40–45.
4. Дробіжева Л.М. Национально-гражданская и этническая идентичность: проблемы позитивной совместимости / Л. М. Дробіжева // Россия реформирующаяся. Ежегодник. – М. : Институт социологии РАН, 2008. – Вип.7. – С. 214–228.
5. Євтух В. Б. Про національну ідею, етнічні меншини, міграції / В. Б. Євтух. – К. : Стило, 2000. – 236 с.
6. Обушний М. І. Етнос і нація: проблеми ідентичності / М. І. Обушний. – К. : Український центр духовної культури, 1998. – 204 с.
7. Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія етнічних спільностей і груп. Від перших наукових розвідок до сучасних напрямів досліджень / Л. Е. Орбан-Лембрик // Соціальна психологія. – 2006. – № 4(18). – С. 38–57.
8. Пірен М. І. Основи етнопсихології : Підручник / М. І. Пірен. – Вид. 2-е доп. – К., 1998. – 436 с.
9. Солдатова Г. У. Психологія міжетнічної напруженості / Г. У. Солдатова. – М. : Смысл, 1998. – 389 с.
10. Стефаненко Т. Г. Етнопсихологія : Учебник для вузов / Т. Г. Стефаненко. – 4-е изд., испр. и доп. – М. : Аспект-Пресс, 2008. – 368 с.
11. Шпет Г. Г. Введение в этническую психологию // Психология социального бытия / Г. Г. Шпет. – М. : Институт практической психологии; Воронеж : МОДЭК, 1996. – С. 261–372.

12. Эриксон Э. Идентичность и неукорененность в наше время / Э. Эриксон // *Философские науки*. – 1995. – № 5. – С. 217.

В статье рассматриваются психологические особенности этнической идентификации студентов разных регионов Украины. Показано снижение актуальности и значимости этничности в системе самокатегоризации современных студентов.

In article psychological features of ethnic identification of students of different regions of Ukraine are considered. Decrease in an urgency and the importance of ethnicity in system of a self-categorization of modern students is shown.

©2012 р.

ё

О. Ю. Горожанкіна (м. Одеса)

МЕНТАЛЬНІСТЬ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ДУХОВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Проблема розвитку духовності особистості сьогодні є однією з найбільш актуальних. Сучасний цивілізований світ все більше переконується, що без вирішення цієї проблеми стає неможливим подальший розвиток суспільства, оскільки у дитячому і молодіжному середовищі сьогодні розповсюджуються такі негативні явища як алкоголізм, наркоманія, токсикоманія, суїцид, злочинність тощо. На духовний розвиток сучасної молоді негативно впливають продукція секс-індустрії, засоби масової інформації, низькопробні зразки сучасної молодіжної культури. З цього приводу проблема духовного виховання підростаючого покоління сьогодні відноситься до ряду глобальних та усвідомлюється урядами і народами багатьох країн.

Метою даної статті є проведення наукового аналізу погляду науковців на зміст понять «духовність» і «ментальність» та їх значення у становленні особистості.

Духовність – категорія багатозначна та багатовимірна, сутність якої вивчається представниками найрізноманітніших сфер людинознавства (М. Бердяєв, І. Бех, А. Богуш, Б. Братусь, Л. Буєва, О. Зеліченко, В. Зінченко, І. Льїн, М. Каган, Г. Костюк, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн, П. Симонов, Г. Сковорода, В. Соловійов, В. Сухомлинський, Г. Шевченко, П. Юркевич, Б. Юсов, та ін.). У своєму багатоаспектному розумінні сутності духовності вчені єдині в тому, що духовність – це той моральний, інтелектуальний, емоційно-вольовий стрижень особистості, її цілісне та гармонійне ядро, яке визначає її життя, долю та можливості творчої самореалізації, «особистісного духовного вироблення» (І. Льїн). Представники релігійної ідеалістичної філософії – (В. Соловійов, М. Бердяєв, П. Флоренський та ін.) бачили в культурі прагнення людини до духовності. Релігійне розуміння духовного полягає у спрямованості до Бога, відчуття своєї єдності з ним, своєї належності іншому світові. Головним завданням людського життя, згідно з М. Бердяєвим, повинно бути завоювання духовності.

В. Андрущенко у визначенні духовності наголошує: «...це – віра, наповнена надією і любов'ю; це – любов, позначена вірою і надією; це – надія, пронизана любов'ю і вірою» [1, 183]. Істинно людська життєдіяльність здійснюється лише на засадах глибокої духовності, головними домінантами якої є віра, надія та любов. Людина діє, тому що вірить у доцільність діяльності, хоч і є його суттєвим компонентом. Віра спонукає людину до діяльності. Віра надихає людину, підіймає її над обставинами. У вірі й через віру знання отримують практичну енергію, збагачуються почуттям і волею. Віра народжує надію. Зневірена людина втрачає надію на майбутнє, одночасно втрачаючи істинність людського ставлення до дійсності, суб'єктивного сприйняття обставин і протистояння їм діяльності. Зі втратою надії втрачається людяність взагалі [1, 184].

М. С. Каган стверджує, що духовність «...це атрибут людини як суб'єкта (і атрибут художнього образу як моделі суб'єкта), а бездуховність – ознака втрати особою її суб'єктивних якостей і її «переродження» у простий об'єкт, у подібність до тварини або механізму. М. С. Каган наголошує, що духовність – це прояв якостей особи за орієнтацію його свідомості, яке здійснюється зсередини і є мотивованим включенням у суспільне життя. Тим самим духовність дозволяє «зміряти зріст людини у кожному з нас» [5, 128].

Розвиток духовності – процес піднесення до найвищих смислів буття, у тому числі й особистісного, набуття внутрішньої гармонії та досконалості (думок і вчинків), формування ціннісного ставлення до себе, світу, людей, професії; безперервний творчий процес самовдосконалення.

Три типи духовності виокремлює В. Федотова: «естетизм» як домінанта духовного розвитку, якій надають перевагу художня інтелігенція і частина молоді, «теоретизм» як максима наукової інтелігентності й діячів галузі управління; та «етизм» як спрямованість професійних груп, пов'язаних з педагогікою, публіцистикою, художньою літературою, і деяких менш соціологічно визначених, але наявних у суспільстві позицій, наприклад, ставлення дорослих до молоді [11, 76].

Сила естетизму, на думку вченої, полягає у здатності відірвати людину від реальних турбот та відповідальності, заглибити у гру, життєподібність якої начебто обіцяє інше життя – словене зачарувань і радісного самовідчуття. Теоретизм, за твердженням В. Федотової, характеризується налаштуванням на Істину, включену до культурно-історичного процесу. Як естетизм і теоретизм, етизм теж містить низку характеристик, які посилюють актуальність духовного розвитку людини, більше того, констатують сам феномен духовності [11, 79]. В. Федотова відзначає, що поняття дух, духовне давно вже стали синонімами свідомого, а душа, душевне ототожнюються з психічним. Вищі духовні почуття опинилися на нічийній землі, загублені і психологією, і педагогікою, і філософією.

У повсякденному житті духовність асоціюється з такими цінними фундаментальними людськими якостями, як милосердя, співчуття, любов до людей, вміння ставити себе на місце інших, бажання здійснювати добрі справи, скромність і чесність, вміння сприймати інтереси суспільства як особисті. Іншою складовою складного поєднання духовності є потреба людини у пізнанні самої себе, смислу і призначення свого життя, всього світу. Отже, людина духовна тією мірою, якою в неї виражена спрямованість до пошуку істини, до пошуку добра.